

# Zenés üzenet Konstantinápolyba

## A Plevna-nóta útja Pesttől Párizsig



Gombos László

**Szentirmay Elemér híres *Plevna-nótáját* a török-magyar barátság szimbólumának tekintették a 19. század utolsó harmadában. Szövege az orosz inváziót Plevna váránál feltartóztató török hősokeket dicsőítette, majd lelkes aktuálpolitikai üzenete a zenei tényezőknél és szerelmes témáknak adta át a főszerepet. Közben a dallam megjárta Párizst is, ahol jelentésköre a francia-magyar barátság gondolatával egészült ki.**

### Török vendégszeretet és magyar Corvinák

A Magyar Királyság és a Török Birodalom története során talán az 1870-es években került a legközelebb egymáshoz: nem fizikai értelemben, hanem a kölcsönös baráti viszony tekintetében. A törökökre ekkor már régóta nem mint hódítókra és megszállókra tekintettünk, a közös múltat ugyanis megszépítette az idő és főként az a megkülönböztetett vendégszeretet, amellyel honfitársainkat immár két évszázada fogadták és fogadták be a keleti országban.<sup>1</sup> Ennek viszonzásaként a lehető legnagyobb rokonszenv kísérte Abdülaziz szultánt (ur. 1861–1876) és unokaöccsét, Abdülhamid herceget (ur. 1876–1909), amikor 1867 augusztusában Pest-Budára látogattak egy európai utazás részeként. A nemzetek közötti rokonság hangsúlyozása 1877 áprilisában méginkább előtérbe került: a szultán 35 kódexet szolgáltatott vissza Mátyás király egykori könyvtárából, és a nemhivatalos küldöttség körútját szinte euforikus örömmel fogadták országszerte.

### Oszmán pasa, „Plevna oroszlánja”

Mindennek politikai hátterét Oroszország délnyugati irányú terjeszkedése szolgáltatta. Miután a cár 1876-ban végignézte szövetségese, Szerbia vereségét, 1877 áprilisában hadat üzent Törökországnak, hogy „elejét vegye a további vérontásnak”.<sup>2</sup> Az egyesült orosz és román hadak többszörös túlerőben voltak a törökkel szemben, Oszmán Nuri pasa mégis több győzelmet aratott felettük. Plevnánál (ma Plevna, Bulgária) elsáncolva öt hónapig fel tudta tartani a főerőket, míg december 11-én élelem és muníció híján kénytelen volt feladni a várat. A törökök kivételes helytállása ekkor egész Európa nagyrabecsülését kivívta. A hazai reakciókra később így emlékezett a *Pesti Napló* cikkírója Oszmán pasa nekrológiájában:

„Kimondhatatlan lelkesedés kísérte nálunk Magyarországon a plewnai hős küzdelmét. Valami babona volt a közérzésben, mely azt tartotta: Plevnát az isteni gondviselés mérte az oroszra, megtorlásul Világosért. Mikor Ozmán basa szeptember 11-iki győzelmének hírért meghozta a táviró, az öröm mámorában úszott egész Magyarország.



Oszmán Nuri pasa, Plevna védője

Házainkat fellobogóztuk, ablakainkat kivilágítottuk s azon az emlékezetes napon a legkisebb vidéki városban is diadalünnepet ülték.”<sup>3</sup>

Arany János szeptember 21-én verset írt *Plevna* címmel, amelyben egyértelműen állást foglalt az egykori zsarnokból szabadítótá vá lett török nép mellett: *Ki zsarnok volt s Európa réme, Most ezt nagy rémtől menti meg, / S a népszabadság szent nevébe’ / Övé a zászló, mely lebeg.* A költemény kicsengése a megrendült egészségű mester személyes élményét közvetíti: *S e diadal-nap életemnek / Megaranyozza alkonyát.*

Két nappal később a *Lámpás* című lap közölte az *Ozmán-nóta* (vagy *Plevna-nóta*) szövegét, amelyet országszerte a *Kossuth-nóta* (*Kossuth Lajos azt izente...*) dallamára énekeltek: *Szól az ágyú, szól a puska / Esze nélkül fut*

*a muszka / Félhold ragyog Plevna ormán / Éljen a hős, dicseő Ozmán / Éljen a török.*

### Szentirmay Plevna-nótája

Szentirmay Elemér (Németh János) 1877 őszén írta meg saját *Plevna-nótáját* az orosz-török háború legemlékezetesebb eseményére reflektálva, és Ozmán Nuri pasának, a „hősök hősenek” dedikálta. A dallamhoz Kerényi György feltételezése szerint eleinte az alábbi szöveget társította: *Reszketve száll le a nap sugára / Plevnának vértől ázott tájára / Ruszcsukban zúg-búg a szél, váltig csak azt sutto-gja / Be sokszor véres fejjel futott innen a muszka.*<sup>4</sup> A mű kottája a Táborszky és Parsch kiadónál jelent meg szóló zongoróra a *Dalok a török-magyar barátságról* (op. 130) című kiadványban, amely 1877 decemberében már országSZerte kapható volt. Ebben mindössze két szám szerepelt: egy címnélküli dal és a *Plevna-nóta*.



A *Plevna-nóta* dallama Kerényi kiadványában



Szentirmay Plevna-nótájának címlapja

Az első kiadásból nem áll rendelkezésünkre olyan példány, amely a verset is tartalmazza, egy veszprémi újsághirdetés azonban ennek egykori létezését igazolja: „Veszprémben Krausz Árminnál kapható: Ozmán pasának, a hősök hősenek emlékül. Dalok a török magyar barátságról. Plevna nóta; Zongorára szerzé Szentirmay Elemér; ára szöveggel 60 kr.”<sup>5</sup>

A kiadó új, „szerelmes” szöveggel valószínűleg csak 1878 végén adta közre a *Soldosné által újabban énekelt hat kedvelt dal* második számaként, *A legény egytől-egyig mind csalfa (Plevna nóta)* címmel.<sup>6</sup> Ennek első versszaka így hangzik: *A legény egytől-egyig mind csalfa, / Csak addig hű, amíg kedve tartja. / Ma szökét, holnap barnát, holnapután mást szeret, / Csókot lop itt is, ott is, egyre-másra hűteget.* Később más szöveggel is énekelték a dallamot, Fabó Bertalan *A magyar népdal zenei fejlődése* című, 1908-ban megjelent könyvében az alábbi változatot adta közre: *Ne menj el, ne hagyj itten engemet / Ha elmégysz, árva szívem megreped. / Ha elmégysz, utánad sír, utánad sír árva szívem / Ne menj el, ne hagyjál itt áldjon meg a jó Isten.*

### „Párizsi emlék” 1878

Soldosné említett dalait megelőzte a kottapiacra a *Souvenir de l'exposition de Paris 1878* című zsebkönyv, amely már néhány hónappal a világiállítást követően, november elején kapható volt, és az alábbi számmal indult: *A török-magyar barátságról / Plevna nóta (L'amitié turco-hongroise. Chanson de Plevna)*. A Párizsban tartózkodó cigány muzikusok a nyár elejétől játszották a darabot, erre utal a kiadvány alcímében a Berkes Lajos együttesének műsorára történő hivatkozás: *Tirées du célèbre répertoire de la chapelle hongroise de Louis Berkes.*

### Reményi és Hubay Párizsban

Az 1878-as párizsi világiállítást idején további magyar művészek is megismerhették (és játszhatták) a népszerű *Plevna-nótát*, közöttük az akkor fénykorában lévő Reményi Ede hegedűművész. Őrá várt volna a feladat, hogy amint oly sokszor tette életében, hegedűje segítségével demonstrálja kiállítását az általa fontosnak tartott ügyek, jelen esetben a török hősök mellett. A 70-es években egyre több időt töltött Párizsban, és 1876 őszén családjával együtt oda is költözött. Már a kiállítás megnyitásának első heteiben feltűnt a csárdának berendezett magyar pavilonban, ahol a *Plevna-nótát* is hallhatta Berkes Lajosék előadásában. Amint a *Le Figaro* írta: „a világtárlati magyar csárdában a minap Reményi Ede is hegedült egy déjeuner alatt, melyen párizsi írók, zeneművészek (köztük Delibes, Massenet) voltak jelen.”<sup>7</sup> Eduard Hanslick bécsi zenekritikus visszaemlékezése szerint Reményi júniusban is megjelent itt Liszt Ferenc kíséretében.<sup>8</sup>

Reményi azonban hamarosan elhagyta a francia fővárost, és Londonon át a tengerentúlra utazott, ahonnan 1890-ig nem tért vissza Európába.<sup>9</sup> A stafétabotot ifjabb

kollégájának, Hubay (1879 végéig Huber) Jenőnek adta át: 1876 őszén Berlinből hazatérve ő vette át Reményi helyét Pesten Liszt mellett, ő játszotta jellegzetes repertoárdarabjait, mint például a *Repülj fecském*, a *Rákóczi-induló* vagy Bach chaconne-ját. Majd Liszt tanácsára 1878 tavaszán Hubay is Párizsba utazott, és neki kellett betöltenie azt az űrt, amit ősszel Reményi távozása okozott (ezután Munkácsy kedvenc nótáit is ő játszotta a festő otthonában péntekenként rendezett fogadásokon). Talán túlmutat az egyszerű véletleneken, hogy Reményi utolsó párizsi címe éppen a *Rue de Constantinople* alatt volt, ahová hamarosan (egy évvel később már biztosan) Hubay is költözött, és éveken át lakott. És nem utolsó sorban Hubay írhatta meg hegedűfantáziáját (*Fantaisie hongroise*) a török-magyar barátságot jelképező *Plevna-nóta* nyomán. Ez volt első nyomtatásban megjelent opusza, amellyel a legszelebb nyugati közönség előtt mutatkozott be.

1878 júniusában, amikor Liszt Párizsban tartózkodott, naponta találkozott a nagy mesterrel, vele volt a különféle fogadásokon és zenei összejöveteleken, ahol „barna népzeneiszek” a legújabb nótákkal hozták lázba a megjelenteket. Augusztus elején pedig Soldosné Kölesi Lujza (Blaha Lujza) járt Párizsban, és több estélyen is szerepelt magyar dalokkal, amelyek között nyilván ott volt „újabbban énekelt dalai”-nak egyike, a *Plevna-nóta* is – ekkor már a Táboriskynál hamarosan megjelenő új szövegváltozattal. 1878. augusztus 14-én a *Pesti Napló* számolt be egy Soldosné tiszteletére adott párizsi estről, másnap a *Fővárosi Lapok*ban Káldy Gyula tudósított a Türr István lakásán rendezett zenés eseményről. A művésznővel kapcsolatban mindkét alkalommal leírták, hogy „magyar népdalokat énekelt”. Hubay néhány hónappal korábban Pesten is hallhatta a dalokat a „nemzet családjától”, mivel 1878. május 2-án mindketten szerepeltek a Vigadóban egy jótékony hangversenyen.

### Fantázia a Plevna-nóta dallamára

Hubaynak tehát bőven lehetett alkalma arra, hogy akár nyomtatott forrásból, akár hallás után megismerje a török-magyar barátság eme szimbólumát. Hegedűfantáziája keletkezésével kapcsolatban támpontot ad 1878 nyarára vonatkozó visszaemlékezése: „a Grand café magyar asztalát is felkerestem s ott megismerkedtem Flesch-Feledi Tivadar, Deák-Ébner Lajos, Rippl-Rónai és más magyar művészekkel. Mikor a nagy meleg beköszöntött, egy másik ösmerősöm, Charles Berger a Szajna partján fekvő kies vidékű Surenne [Suresnes] kiránduló helyre hívott meg magához s ott komponáltam a Plevna nótát [...]. Ugyancsak ott kérdezett kedves házigazdám, hogy ösmerem-e Vieuxtemps-t. Válaszomra, hogy legnagyobb vágyam a nagy mestert megismerni, miután gyermekkorom óta annyi Vieuxtemps szerzeményt játszottam, ő buzdított, hogy menjek el hozzá. [...] Másnap hegedűmmel együtt bekopogtattam Vieuxtemps-hoz.<sup>10</sup>

A *Fantaisie hongroise* (op. 1) a Hubay-féle híres csárdaje-

lenetek előfutárának tekinthető. Az opusz alcímét a harmadik dal, a *Plevna-nóta* adja, ezt előzi meg a *Hullámozó Balaton* feldolgozása, illetve a kezdő dal, a *Húzzad cigány*. Utóbbi ott szerepelt Szentirmay *Souvenir de l'exposition de Paris 1878* füzetében is, közvetlenül a *Plevna-nóta* után.<sup>11</sup> A hegedűdarab 1879 elején, ugyancsak Táboriskynál látott napvilágot, az első kiadásában a szerző még eredeti családnevén, Eugène Huberként szerepelt. A darab revideált, leegyszerűsített verziójában (Brandus–Táborisky 1885) már elmaradt a középső dal, és a cím *Plevna-nóta* (*Chant de Plevna*) *sur des thèmes d'Elemér Szentirmayra* változott.



Hubay Plevna-nótájának címlapja

A *Plevna-nóta* jelen volt Hubay fiatalkori pályájának valamennyi fordulópontjánál. Közvetlenül a Vieuxtemps-nal történt sorsdöntő találkozás előtt készült ugyanannak a személynek, Charles Bergernek a lakásán, aki megismertette a belga mesterrel. Első nyomtatott opuszként szerzője bemutatkozó darabja lehetett Nyugat-Európában, majd amikor Hubay 1881 végén Brüsszelbe utazott, hogy Vieuxtemps művészi végrendelete értelmében elnyerje a *Conservatoire royale* tanszékvezetői pozícióját, december 22-én és 1882. január 3-án is műsorra tűzte. Különös, hogy 1886. március 17-én is ezt játszotta hegedűversenye és Svendsen románca mellett, amikor sokévi távollét után először szerepelt Budapesten, és feltehetően már eldöntötte, hogy végleg hazatér Brüsszelből. A darab egy évtizeden át rendszeresen szerepelt a repertoárján, majd egyre inkább tanítványai és az újabb generáció tagjai (Pettykó Imre, Rigó Gyula, Sessler Sarolta, Koller Ferenc és Benkő Alice) szólaltatták meg zenekar vagy zongora kíséretével. 1883. március 4-én a Nemzeti Zenede hangversenyén például Rigó Gyula játszotta Hubay édesapja, Huber Károly vezényletével. A *Plevna-nótát* variáló, virtuóz második



részt a jelen lévő Liszt Ferenc kérésére meg is ismételték: egy zenemű és egy ifjú muzsikuszámára aligha képzelhető el ennél nagyobb megtiszteltetés.<sup>12</sup>

### A Plevna-nóta a cigányzenekarok műsorán

A klasszikus iskolázottságú muzsikuskok mellett cigányzenészeink is gyakran műsorra tűzték a *Plevna-nótát* itthon és külföldön egyaránt. Forrásaink alapján nem tudjuk megmondani, hogy mikor és mennyit vettek át Hubay feldolgozásából, és mikor indultak ki közvetlenül a Szentirmay-dallamból. Jól tudjuk, hogy hivatásos népzeneészeknek a játék mellett ahhoz is kiváló érzékük volt, hogy már a műsorválasztással megnyerjék maguknak a hallgatóságot. Erre török földön, ahová szintén eljutottak, aligha nyílt jobb lehetőség a nevezett mű előadásánál. Abdülhamid szultánról közismert volt, hogy nagy értője és kedvelője a zenének, és a magyar muzsikát is szívesen hallgatja. 1884 nyarán például Ónodi Kálmánt és együttesét jutalmazta meg kiváló produkciójáért. Amint a *Budapesti Hirlap* július 20-án írta *Magyar zene Stambulban* című tudósításában, Ónodiék az új színházban néhány csárdás és az *Abdülhamid-induló* mellett a *Plevna-nótát* (*Souvenir de Plevna*) is műsorra tűzték.

Ugyanebben az évben történt, hogy a nevezetes dal Szarajevóban hangzott el Mehmet bég estéjén, ezúttal török (vagy török szolgálatban álló, török hangszereken is játszó cigány) muzsikuskok előadásában. Erről Huszár Imre számolt be a *Budapesti Hirlapban*: „Nyitány gyanánt egy mélabús török melódiával kezdték, melyet az internacionális igényeknek megfelelőleg a *Plevna-nóta*, majd a „Gott erhalte” s végre a „Körösi lány” követett.”<sup>13</sup>

\*\*\*

### Szabadi és a Török-magyar induló

Meg kell említenünk, hogy a *Plevna-nótát* (hol magát a művet, hol csak a címét) sajnálatosan máig összekeverik Szabadi Frank Ignác (1824–1897) azonos témájú *Török-magyar indulójával*. Számos lexikoncikket és tanulmányt követően Major Ervin az 1931-es *Zenei lexikon* Szabadi-szócikkében, majd az 1965-ös kiadásban is tévesen írta le a művet: „*Plevna* vagy *török-magyar indulóját* (1877) *Massenet* hangszerelte és *Liszt* (1879) is feldolgozta.” Úgy tűnik, a szakmabeliek figyelmét több mint egy évszázadon át elkerülte, hogy Szabadi darabja már 1876 végén elhangzott Budapesten, Plevna ostromára viszont jóval később, 1877 őszén került sor. Szabadinak tehát jóstehetségre is szüksége lett volna ahhoz, hogy indulóját a még el sem kezdődött orosz-török háborúval és a Plevna körül zajló csatákkal kapcsolatba hozza.

Az induló első említését a *Fővárosi Lapok* 1876. december 14-i számában találtuk: „A török sebesültek javára ma hangverseny lesz a Szabadi-féle kávéházban. Öt népzene-társulat fog versenyezve játszani: a Rácz Pali, Berkes, Bunkó, Patikárus és a debreceni Balás Kálmán zenekarai. Ez

utóbbi »török magyar indulót« is fog előadni Szabaditól, ki Irma nevű kis leányával együtt hegedűjátékban szintén bemutatja magát.”

A mű zongoraváltozata 1877 januárjában meg is jelent Rózsavölgyinél: „Szabadi kiadta »Török-magyar induló«-ját, Midhát pasának ajánlva; a címlapon pirosban-kékben virító honvéd és nizam fognak kezét, ára hatvan krajcár” – írta a *Fővárosi Lapok* január 27-én. A címlapon ez olvasható magyar és francia nyelven: „*Török-magyar induló / Törökország politikai nagy reformátora Midhát pasa ő fenségének hódoló tisztelettel ajánlja Szabadi F. I. / a szerző Budapesti [sic] polgár.*”



*Szabadi indulójának címlapja*

A komponálás idején, 1876 őszén a szerb-török háború zajlott, hazánkban pedig a török felet támogatták, és a sebesültek javára számos hangversenyt rendeztek. Ezek közé tartozott november 6-án a Magyar Írók és Művészek Társasága jótékony célú rendezvénye, amelyen Liszt Ferenc is megjelent. Az egyetemi ifjúság törzshelye Szabadi kávéháza volt, itt tartották gyűléseiket, és miután a hatóság nem engedélyezte a török konzulátus előtti fáklyás szimpátia-tüntetést, 1877. január 4-én küldöttséget indítottak Isztambulba. Szabadinál gyülekeztek, és Midhát pasa nagyvezért, a török alkotmányos reformok elindítóját éltetve nagy tömeg kíséretében vonultak a vasútállomásra, miközben Rácz Pali zenekara többször is eljátszotta a nevezetes *Török indulót*.<sup>14</sup>

Amint Dávid Géza és Gracza Lajos tanulmányából tudjuk, Szabadi darabjának török párja is volt: Hajdar bejnek, a szultáni zenekar karmesterének azonos című műve (a török mű kottájára egy isztambuli árverésen bukkant rá Fodor Gábor történész, az ottani magyar intézet igazgatója).<sup>15</sup> A cikkírók feltételezése szerint a két zeneszerző

egyvezetett is egymással a párhuzamos munka során. A komponista magánkiadásában megjelent kotta címlapján az alábbi szöveg olvasható francia nyelven és mellette török változatban: 1876 / *Vive la Hongrie! / Marche turco-hongroise par Haïdar-bey / Commandant de la musique impériale*. Középre magyarul a Hatvanas Bizottság Budapest 1876 emblémát nyomtatták.



*Haïdar bey Török-magyar indulójának címlapja*

## Szabadi vagy Szentirmay?

Szabadi *Török-magyar indulójának* és Szentirmay *Plevna-nótájának* címét igen korán összekeverték, elsőként talán azzal a hangversennyel összefüggésben, amelyet 1879. június 7-én a Párizsi Nagyoperában a szegedi árvízkarosultak javára rendeztek. A *Pesti Hirlap* május 28-i, *Ünnepély a párisi nagy operában a szegediek javára* című írása szerint a műsorszámok között volt „az ismert Plevna induló, melyet Szabady [sic] Frank Ignác szerzett”, Jules Massenet ugyanis erre az alkalomra hangszerelte meg Szabadi *Török-magyar indulóját*.<sup>16</sup> A darabot Massenet már az 1878-as párizsi világkiállítás idején hallotta Berkes Lajos bandájának előadásában, majd a következő januárban, amikor a *Lahore királya* című opera próbái miatt járt Budapesten, a szerző is eljátszotta neki hegedűn, lánnya cimbalomkíséréssel.<sup>17</sup>

Massenet hangszerelése néhány hónappal később, 1879. augusztus 20-án a Margitszigeten is elhangzott, és a *Vasárnapi Ujság* egyszerűen „Szabady Plevna-nótája”-ként említette.<sup>18</sup> A júniusi francia segítség viszonzásaként ezúttal a magyarok rendeztek ünnepségsorozatot, hogy támogatást gyűjtsenek az Arrogante francia hadihajó katasztrófája miatt özvegyen és árván maradtak számára. A

margitszigeti eseményeken Hubay is szerepelt zongorista barátja, Aggházy Károly kíséretével. A sajtóhíradások szerint „magyar dalokat” játszott, amelyek között ott lehetett saját *Plevna-nóta* feldolgozása is, hiszen azt nyári turnéjuk alkalmával többször előadták, legutóbb augusztus 11-én Rohitson.

Az elkövetkező évtizedekben akár Hubay első opusza, akár Szentirmay vagy Szabadi kompozíciójának különféle feldolgozásai – magyar fantázia, cigányfantázia, népdal vagy éppen török induló megnevezéssel – egyaránt szerepelhettek a számtalan darab között, amelyeket zenészeink itthon és külföldön másorra tűztek. A műcímek összekeveredtek: Szabadi művéhez gyakran a Plevna-elnevezés kapcsolódott, ezáltal Szentirmay dalának narratív üzenete is újabb elemmel gazdagodott. Így lett a török-magyar barátság zenei jelképe egyben a francia-magyar összetartozás szimbóluma.

<sup>1</sup> A törökök pozitív magyarsággépének kialakulásáról lásd FODOR Pál – IVÁNYICS Mária – SUDÁR Balázs: A magyarok oszmán és török szemmel. *Magyar Tudomány* 172/4 (2011), 416–424.

<sup>2</sup> Az 1877-ben hangoztatott casus belli már 1876 végén megfogalmazódott a cár által az angol követnek átadott nyilatkozatában. Lásd Okmányok a keleti bonyodalmakról. *Politikai Újdonságok* 1876. november 29. A hadjárat 1878-ban a törökök vereségével és jelentős területvesztésével ért véget.

<sup>3</sup> Ozmán pasa halálára: Plevna hőse: 1837–1900. *Pesti Napló* 1900. április 6.

<sup>4</sup> KERÉNYI György: *Szentirmay Elemér és a magyar népzene*. Budapest: 1966, 308.

<sup>5</sup> *Veszprém Megyei Hivatalos Heti Közlöny* 1877. december 30.

<sup>6</sup> A Soldosné (Blaháné Kölesi Lujza) dalait tartalmazó újabb kottafüzetet csak 1878. december közepén kezdték hirdetni, akkor viszont egyszerre több tucatnyi napilapban. Kerényi ezzel szemben – talán tévesen – 1877-re datálta a kiadványt, i. m. 310.

<sup>7</sup> A párizsi lap cikkét magyar fordításban a *Fővárosi Lapok* közölte 1878. május 16-án.

<sup>8</sup> Eduard HANSLICK: *Aus meinem Leben*. Berlin 1894, II/188.

<sup>9</sup> Lásd Reményi Ferenc: Reményi Ede életrajza (közr. Rakos Miklós). 7. rész: *Zenekar* XV/6 (2008), 30–35.

<sup>10</sup> Gépirat a Hubay-hagyatékban, Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tára.

<sup>11</sup> A *Húzzad cigány*, Munkácsy egyik kedvence, először 1874-ben jelent meg Tábornaknál az *Elemér dalai* első számaként.

<sup>12</sup> *Pesti Hirlap* 1883. március 6.

<sup>13</sup> HUSZÁR Imre: Szerajevói képek. Tárca – III. rész. *Budapesti Hirlap* 1884. július 10.

<sup>14</sup> Az egyes állomásokon, például Székesfehérvárott rokonszenv-tüntetésekkel fogadták a küldöttséget.

<sup>15</sup> DÁVID Géza – GRACZA Lajos: Szabadi Frank Ignác Török-magyar indulója Jules Massenet és Liszt Ferenc feldolgozásában, valamint Hajdar bey Marche turco-hongroise című műve. *Keletkutatás* 2018. ősz, 113–129. Ugyanerről lásd DÁVID Eszter – DÁVID Géza – GRACZA Lajos: Szabadi Frank Ignác és Hajdar bey török-magyar indulója. *Magyar Zene* LIX/3 (2021), 304–308.

<sup>16</sup> A *Marche Héroïque de Szabadi (Souvenir de Pesth janvier 1879)* autográfján 1879. március 17. és április 13. közötti komponálási dátum olvasható. Az ajánlás „Liszt abbe”-nak szól, aki válaszként készítette el *Revive Szegedin! Marche hongroise de Szabady* című zongoraművét (S. 572).

<sup>17</sup> Massenet és a Szabadi-induló kapcsolatáról a kevés hiteles forrás közé tartozik Armand Gouzien zenekritikus Hartmann kiadóhoz írott levele, amelyet júniusban a *Figaro* adott közre, és magyar fordításban az *Ellenőrben* jelent meg 1879. június 21-én. A levél 1879 januárjában Budapestről íródott, ahová Gouzien elkísérte a francia zenészerzőt.

<sup>18</sup> Az Arrogante-ünnepély. *Vasárnapi Ujság* 26/34 (1879), 546–548.